

Presentació

En un sentit ampli, es pot dir que la reincidència consisteix a cometre un nou delictes quan ja se n'ha comès prèviament un o varis. La mesura de la reincidència és un dels objectius que persegueixen les recerques que tracten aquest tema. En els darrers anys, diferents autors han posat en evidència la dificultat d'obtenir xifres de reincidència plenament fiables i han expressat la cautela que cal tenir en el seu maneig i interpretació, així com en la comparació de dades procedents de diferents estudis, atès que no sempre es parla del mateix tipus de reincidència (policia, penal, penitenciària, jurídica), ni abasten el mateix límit temporal ni espacial, ni es refereixen a països amb situacions contextuais comparables pel que fa a legislació, polítiques de seguretat i polítiques socials, mercat de treball, moviments migratoris, etc.. Cal ser també especialment cautelós quan es vol prendre la mesura de la reincidència com a mesura de la criminalitat o com a procediment d'avaluació de l'efectivitat dels sistemes de control en general, o del sistema penitenciari en particular. L'èxit del sistema penitenciari (en el sentit de disminució de la reincidència i augment de la reinserció) és el resultat de la interacció entre una institució més o menys orientada a la rehabilitació, els delinqüents i les possibilitats que ofereix el context social per a la seva reinserció. El fet que un determinat subjecte reincideixi o no ve determinat per múltiples factors com poden ser la voluntat del propi delinqüent, les seves característiques individuals, el suport sociofamiliar que trobi en sortir de la presó, si aconsegueix o no treball, etc., factors que, en tot cas, el sistema penitenciari haurà pogut contribuir a millorar o empitjorar, però que, en cap cas, depenen únicament d'aquest sistema.

Actualment els estudis de reincidència estan majoritàriament dirigits a dues finalitats: l'avaluació de programes de tractament en l'àmbit correccional i la detecció de factors predictors del risc. *L'Invesbriu* que es presenta a continuació recull una síntesi de dues recerques relacionades amb aquest tipus d'estudis. La primera, centrada en l'àm-

Presentación

En un sentido amplio, se puede decir que la reincidencia consiste en cometer un nuevo delito cuando ya se ha cometido previamente uno o varios. La medida de la reincidencia es uno de los objetivos que persiguen las investigaciones que tratan sobre este tema. En los últimos años, diferentes autores han puesto en evidencia la dificultad de obtener cifras de reincidencia fiables y han manifestado la cautela que es necesario tener para su manejo e interpretación, así como para la comparación de datos procedentes de estudios diferentes, ya que no siempre se está hablando del mismo tipo de reincidencia (policia, penal, penitenciaria, jurídica), ni se refieren al mismo límite temporal ni espacial, ni a países con situaciones contextuales comparables (legislación, políticas de seguridad y políticas sociales, mercado de trabajo, movimientos migratorios, etc.) Es necesario ser también especialmente cauteloso cuando se quiere tomar la tasa de reincidencia como medida de la criminalidad o como procedimiento de evaluación de la efectividad de los sistemas de control en general, o del sistema penitenciario en particular. El éxito del sistema penitenciario (en el sentido de disminución de la reincidencia y aumento de la reinserción) es el resultado de la interacción entre una institución más o menos orientada a la rehabilitación, los delincuentes y las posibilidades que ofrece el contexto social para su reinserción. El hecho que un determinado sujeto reincida o no, viene determinado por múltiples factores como pueden ser la voluntad del propio delincuente, sus características individuales, el apoyo sociofamiliar que encuentre al salir de la prisión, si consigue o no trabajo, etc., factores que el sistema penitenciario podrá haber contribuido a mejorar o empeorar, pero que en ningún caso dependen únicamente de este sistema.

Actualmente los estudios de reincidencia están mayoritariamente dirigidos a conseguir dos finalidades: la evaluación de programas de tratamiento en el ámbito correccional y la detección de factores predictores del riesgo. El *Invesbriu* que se presenta a continuación recoge una síntesis de dos investigaciones relacionadas con este ti-

bit penitenciari, aborda de manera global la reincidència penitenciària dels interns excarcerats de les presons catalanes l'any 1997, amb un període de seguiment màxim de 5 anys i mig, i exposa diferents factors que poden predir i/o explicar la reincidència d'aquests subjectes.

La segona es desenvolupa en el context d'un centre educatiu tancat destinat a menors infractors i avalua l'impacte dels programes que s'hi van desenvolupar sobre la reincidència d'una mostra de menors que en van ser desinternats en el període comprès entre l'any 1986 i l'any 1999.

La reincidència penitenciària a Catalunya¹

Autors: Eulàlia Luque, Marta Ferrer i Manel Capdevila.

Introducció

L'any 1993, el Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada va publicar el primer estudi empíric sobre la reincidència penitenciària a Catalunya (Redondo, Funes, Luque, 1993)². La recerca va establir la taxa de reincidència de la població penitenciària catalana i va determinar algunes de les variables que incideixen en el fet que un determinat subjecte reincideixi o no reincideixi aportant, així, una valuosa informació per a la millora de la intervenció penitenciària envers la rehabilitació dels interns.

Des d'aquell any, cap altra investigació ha abordat, de manera global, l'índex de reincidència penitenciària dels interns de les presons catalanes, ni tampoc no ha revisat, actualitzat, ni verificat la incidència dels factors que es van vincular en l'estudi esmentat a aquest fenomen. Reprendre aquesta tasca és la finalitat principal de la recerca que aquí es presenta.

El concepte de reincidència que s'utilitza és el de reincidència penitenciària empírica, és a dir, l'índex de reingrés a presó d'una mostra d'interns a la qual se segueix durant un període de temps determinat. S'entén per reingrés el fet que un subjecte de la mostra retorni a presó (preventiu o penat) per haver estat acusat de cometre un nou delictiu posterior a l'inici del període de seguiment, és a dir, després de ser excarcerat l'any 1997.

Objectius

Els objectius bàsics de la recerca són quatre: 1) actualitzar la taxa de reincidència penitenciària en relació a l'obtinguda en l'estudi de l'any 1993; 2) descriure les relacions significatives entre determinades variables individuals i d'història delictiva i penitenciària i el fet que es reincideixi o no; 3) identificar el perfil més comú de les persones reincidents front a les que no ho són i 4) desenvolupar un model predictiu de la reincidència mitjançant l'aplicació de tècniques novadores d'anàlisi multivariats.

Metodologia

La població objecte d'estudi són les 3.898 persones penades que van sortir de les presons catalanes l'any 1997. No es consideren els que van sortir en llibertat essent preventius. La mostra, seleccionada aleatòriament amb el programa estadístic SPSS 8.0, ha estat de 1.555 persones, amb un error teòric de $\alpha = \pm 1,97$ per a dades globals,

1 Luque, E., Ferrer, M. i Capdevila, M. (2004). *La reincidència penitenciària a Catalunya*. Barcelona: Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada (pendent de publicació en la col·lecció Justícia i Societat)

2 Redondo, S., Funes, J. i Luque, E. (1993). *Justícia penal i reincidència*. Barcelona: Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada. Col·lecció Justícia i Societat, núm. 9.

po de estudis. La primera, centrada en el àmbit penitenciari, aborda de manera global la reincidència penitenciària de los internos excarcelados de las prisiones catalanas el año 1997, con un periodo de seguimiento de 5 años y medio, y expone diferentes factores que pueden predecir y/o explicar la reincidencia de estos sujetos. La segunda se desarrolla en el contexto de un centro educativo cerrado destinado a menores infractores y evalúa el impacto de los programas que se desarrollan en este centro en la reincidencia, a partir de una muestra de menores que se desinternaron en el periodo comprendido entre el año 1986 y el año 1999.

La reincidencia penitenciaria en Catalunya¹

Autores: Eulàlia Luque, Marta Ferrer y Manel Capdevila.

Introducción

En el año 1993, el Centro de Estudios Jurídicos y Formación Especializada publicó el primer estudio empírico sobre la reincidencia penitenciaria en Catalunya (Redondo, Funes y Luque, 1993)². La investigación estableció la tasa de reincidencia de la población penitenciaria catalana y determinó algunas de las variables que inciden en que un determinado sujeto reincida o no reincida, aportando de esta manera, una información valiosa para la mejora de la intervención penitenciaria encaminada a la rehabilitación de los internos. Desde ese año, ninguna otra investigación ha abordado, de manera global, el índice de reincidencia penitenciaria de los internos de las prisiones catalanas, ni tampoco ha revisado, actualizado, ni verificado la incidencia de los factores que se vincularon en el mencionado estudio a este fenómeno. Retomar esta tarea es la principal finalidad de la investigación que aquí se presenta.

El concepto de reincidencia que se utiliza es el de reincidencia penitenciaria empírica, es decir, el índice de reingreso en prisión de una muestra de internos a los que se sigue durante un periodo de tiempo determinado. Se entiende por reingreso el hecho de que un sujeto de la muestra vuelva a prisión (como preventivo o como penado) por haber sido acusado de cometer un nuevo delito posterior al inicio del periodo de seguimiento, es decir, después de ser excarcelado el año 1997.

Objetivos

Los objetivos básicos del estudio son cuatro: 1) actualizar la tasa de reincidencia penitenciaria en relación a la obtenida en el estudio del 93; 2) describir las relaciones significativas entre determinadas variables individuales y de historia delictiva y penitenciaria, con el hecho de que se reincida o no; 3) identificar el perfil más común de las personas reincidentes frente a las que no lo son; 4) desarrollar un modelo predictivo de la reincidencia por medio de la aplicación de técnicas novedosas de análisis multivariado.

Metodología

La población objeto de estudio son las 3.898 personas penadas que salieron de las prisiones catalanas en el año 1997. No se consideran los que salieron como preventivos. La muestra, seleccionada aleatoriamente mediante el programa estadístico SPSS 8.0, consta de 1.555 personas, con un error teórico de $\alpha = \pm 1,97$ para datos globales, un in-

1 Luque, E., Ferrer, M. i Capdevila, M. (2004). *La reincidència penitenciària a Catalunya*. Barcelona: Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada (pendiente de publicació en la col·lecció Justícia i Societat)

2 Redondo, S., Funes, J. i Luque, E. (1993). *Justícia penal i reincidència*. Barcelona: Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada. Colecció Justícia i Societat n. 9.

un interval de confiança del 95,5% i $p=q=50$. Les dades han estat extretes de l'aplicació informàtica anomenada *Programa Catalunya*, que funcionava abans del 20 de febrer de 2003 a la Secretaria de Serveis Penitenciaris, Rehabilitació i Justícia Juvenil. S'ha treballat amb expedients identificats amb codis numèrics per garantir la privacitat de les dades.

Per al desenvolupament del model predictiu de la reincidència, s'ha construït un model de regressió logística que relaciona les variables explicatives personals, penals i/o penitenciàries amb la possible explicació posterior de la reincidència, essent aquesta la variable explicada dicotòmica expressada en termes de si/no.

La plantilla per a la recollida de dades utilitzada consta de quatre parts: 1) la part que engloba les variables individuals, com la data de naixement, el sexe i la nacionalitat; 2) la part que engloba les dades del període previ a l'encarcelament en la *condemna base*³ com el nombre d'ingressos previs, les dates d'ingrés i de sortida de la presó, el delictes principals, la durada de la condemna imposada i la forma d'excarceració; 3) la part que engloba la informació referida a la *condemna base* i que abasta dades sobre les dates d'ingrés i d'excarceració, el tipus d'excarceració, la durada de la condemna imposada (com a suma de totes les condemnes que provoquen aquesta estada en presó), el nombre de causes que conformen la *condemna base*, el delictes més important de la causa principal (aquell pel qual s'ha imposat una condemna més llarga), dades referides al règim de vida (com ara els dies passats en règim tancat i en règim obert), els dies gaudits de permís, els incidents i, finalment, informació sobre els expedients disciplinaris i les faltes i sancions que acumulen; i 4) la part que engloba la informació bàsica del període posterior a l'excarceració de la *condemna base*, com les dates del nou ingrés i sortida de la presó, el delictes principals o la data de la causa, que permet discriminar si es tracta d'una causa nova, que significaria reincidència, o d'una anterior. El tractament de les dades s'ha fet atenent a la confidencialitat que marca la Llei 15/1999, de 13 de desembre, de protecció de dades de caràcter personal.

Resultats

L'exposició de resultats d'aquesta recerca consta de tres parts ben diferenciades. La primera dona informació de les característiques de la població excarcelada l'any 1997 i de les principals diferències que presenta en relació amb la població de l'estudi anterior, que va ser excarcelada l'any 1987. En la segona part, es donen dades sobre les taxes de reincidència obtingudes i les diferents taxes que s'obtenen de la comparació entre els grups (en funció del sexe, la nacionalitat, els antecedents penitenciaris, el delictes principals comès i, el tipus d'excarceració). En la tercera part dels resultats, es facilita una fórmula matemàtica que indica quines són les variables estudiades que, integrades en una equació lineal, expliquen i prediuen la reincidència.

Característiques de la població excarcelada l'any 1997 i diferències amb la població excarcelada l'any 1987

Pel que fa al gènere, el 91,6% són homes i el 8,4% són dones.

Quant a la nacionalitat, el 81,7% són espanyols i el 18,3% són estrangers.

L'edat del primer ingrés en presó se situa, de mitjana, en els 27,8 anys.

³ La *condemna base* és la condemna l'excarceració de la qual va ser l'any 1997 i que origina la població objecte d'aquest estudi.

interval de confianza del 95,5% i $p=q=50$. Los datos se han obtenido de la aplicación informática llamada *Programa Cataluña*, que funcionaba antes del 20 de febrero de 2003 en la Secretaria de Servicios Penitenciarios, Rehabilitación y Justicia Juvenil del Departamento de Justicia. Se ha trabajado con expedientes identificados con códigos numéricos, con el fin de garantizar la privacidad de los datos. Para el desarrollo del modelo predictivo de la reincidencia, se ha construido un modelo de regresión logística que relaciona las variables personales, penales y/o penitenciarias con la posible explicación posterior de la reincidencia, concretada de forma dicotómica en términos de si/no.

La plantilla para la recogida de datos utilizada consta de cuatro partes: 1) la parte que engloba las variables individuales, como la fecha de nacimiento, el sexo y la nacionalidad; 2) la parte que engloba los datos del período previo al encarcelamiento en la *condena base*³, como el número de ingresos previos, las fechas de los ingresos y de salida de prisión, el delito principal, la duración de la condena impuesta y la forma de excarcelación; 3) la parte que engloba la información referida a la *condena base* y que comprende datos sobre las fechas de ingreso y de excarcelación, el tipo de excarcelación, la duración de la condena impuesta (como suma de todas las condenas que provocan esta estancia en prisión), el número de causas que conforman la *condena base*, el delito más importante de la causa principal (aquel que tiene una condena mayor), datos referidos al régimen de vida (como los días pasados en régimen cerrado y en régimen abierto), los días de permiso, los incidentes y, finalmente, información sobre los expedientes disciplinarios, y las faltas y sanciones que acumulan; y 4) la parte que engloba la información básica del período posterior a la excarcelación de la *condena base*, como las fechas de nuevos ingresos y salidas de la prisión, el delito principal, i la fecha de la causa, que permite discriminar si se trata de una causa nueva, que significaría reincidencia, o de una anterior. El tratamiento de los datos se ha efectuado atendiendo a la confidencialidad que marca la Ley 15/1999, de 13 de diciembre, de protección de datos de carácter personal.

Resultados

Se presentan los resultados en tres partes bien diferenciadas. La primera da información sobre las características de la población excarcelada en el año 1997 y las principales diferencias que presenta en relación a la población del estudio anterior, que fue excarcelada en el año 1987. En la segunda parte, se dan datos sobre las tasas de reincidencia obtenidas y sus diferencias según los grupos que se comparan en función del sexo, la nacionalidad, los antecedentes penitenciarios, el delito principal cometido, y el tipo de excarcelación. En la tercera parte de los resultados, se facilita una fórmula matemática que indica cuáles son las variables estudiadas que, integradas en una ecuación lineal, explican y predican la reincidencia.

Características de la población excarcelada en el año 1997 y diferencias con la población excarcelada en el año 1987

Por lo que se refiere al género, el 91,6% son hombres y el 8,4% son mujeres.

Respecto a la nacionalidad, el 81,7% son españoles y el 18,3% extranjeros.

La edad del primer ingreso en prisión se sitúa, de media, en los 27,8 años.

³ La *condena base* es la condena cuya excarcelación se produce en el año 1997 y que origina la población objeto de este estudio.

En relació amb els antecedents, la majoria de persones havien tingut ingressos previs en presó (un 81,5%).

La mitjana de condemna imposada pels jutges i tribunals és de 4,2 anys, malgrat que la mitjana de compliment real i efectiu és de 1,5 anys, la qual cosa representa un 36,7% del temps de condemna (en el temps efectiu complert no s'ha considerat, però, el temps passat en presó preventiva).

Pel que fa al nombre de causes que consten en la *condemna base*, el 67,3% només en té una. El tipus de delictes principals pels quals han estat condemnats són, principalment, els delictes contra la propietat (53,7%), contra la salut pública (22,6%), contra les persones (7,1%) i contra la llibertat sexual (2,8%).

Quant als incidents protagonitzats per la mostra objecte d'estudi en el decurs de la *condemna base*, el 78,4% no en va acumular cap. Un 88% dels interns no va tenir cap falta disciplinària.

En relació amb el règim de vida a la presó, un 3,5% va viure en règim tancat en algun moment de la *condemna base*, amb una mitjana de l'1,2% del temps de presó que efectivament havien complert; per contra, el 41,5% de la població estudiada va gaudir de règim obert, amb una mitjana del 16,8% del temps de presó. Un 44% de la població estudiada va gaudir de permisos de sortida i/o sortides programades, amb una mitjana de 23,3 dies de permís gaudit per cada subjecte.

En relació a la manera en què va ser excarcelada, el 69,3% de la població va sortir en llibertat definitiva, el 23,5% en llibertat condicional i el 7,1% per altres motius. L'edat mitjana d'excarceració se situa en els 33,4 anys, amb 5,6 anys de diferència respecte a l'edat mitjana del primer ingrés en presó. En comparar les poblacions excarcelades els anys 1987 i 1997, es destaquen les diferències següents:

a) La població penitenciària ha envellit, ja que la mitjana d'edat del primer ingrés en presó és de 27,8 anys l'any 1997, enfront els 25,7 anys de la mostra de l'any 1987; i d'altra banda, la mitjana d'edat d'excarceració de la *condemna base* és de 33,4 anys, l'any 1997, enfront els 30,7 anys de la mostra de l'any 1987.

b) La mostra del present estudi té una carrera delictiva més consolidada, ja que ha augmentat tant el percentatge d'ingressos previs en presó (81,5%, l'any 1997, enfront el 73,6% de l'any 1987) com el nombre de causes de la *condemna base* per les quals ingressen (el 32,7% informava de més d'una causa l'any 1997, enfront el 22,5% de l'any 1987).

c) Ha canviat el tipus de delicte principal pel qual es compleix condemna, ja que ha disminuït el percentatge de delictes contra la propietat (53,7%, l'any 1997, i 73%, l'any 1987) i han augmentat els delictes contra la salut pública (22,6%, l'any 1997, i 9%, l'any 1987) i contra les persones (7,1%, l'any 1997, i 5%, l'any 1987). Els delictes contra la llibertat sexual s'han mantingut en proporcions similars (2,8% i 3%, respectivament).

d) Han sortit menys interns en llibertat condicional (23,5% enfront 46%).

Les taxes de reincidència i les diferències entre grups

Al finalitzar els 5 anys de seguiment de la mostra objecte d'estudi, trobem que la taxa de reincidència penitenciària (percentatge de subjectes que retornen a presó per una causa nova) és del **37,4%**.

Ara bé, el percentatge de retorn a presó d'aquesta mostra augmenta fins al 51,8% si sumem els subjectes que reingressen per un delicte comès, o presumptament comès, amb anterioritat a l'excarceració de l'any 1997.

La taxa de reincidència penitenciària empírica, 37,4%, s'ha mantingut molt semblant a la que es va detectar en l'estudi anterior (el 37,9% per als excarcelats l'any 1987).

En relación con los antecedentes penitenciarios, la mayoría de las personas habían tenido ingresos previos en prisión (un 81,5%).

La media de condena impuesta por los jueces y tribunales es de 4,2 años, pese a que la media de cumplimiento real y efectivo es de 1,5 años, lo que supone un cumplimiento del 36,7% del tiempo de condena (en el tiempo efectivo cumplido no se ha considerado el tiempo pasado en prisión preventiva).

En relación al número de causas que constan en la *condemna base*, el 67,3% sólo tiene una. Los tipos de delitos principales por los que han sido condenados son, generalmente, delitos contra la propiedad (53,7%), contra la salud pública (22,6%), contra las personas (7,1%) y contra la libertad sexual (2,8%).

Respecto a los incidentes protagonizados por la muestra del estudio en el transcurso de la *condemna base*, el 78,4% no protagonizó ninguno. Un 88% de los internos no tuvieron ninguna falta disciplinaria. Un 3,5% vivió un régimen cerrado en algún momento de la *condemna base*, con una media de 1,2% del tiempo efectivo cumplido en prisión; por el contrario, el 41,5% de la población estudiada disfrutó de régimen abierto, con una media del 16,8% del tiempo de prisión. Un 44% de la población estudiada disfrutó de permisos de salida y/o salidas programadas, con una media de 23,3 días de permiso disfrutados por sujeto.

En relación con la manera que fue excarcelada la muestra, el 69,3% lo fue en libertad definitiva, el 23,5% en libertad condicional y el 7,1% por otros sistemas. La edad media en el momento de la excarcelación se sitúa en los 33,4 años, con 5,6 años de diferencia respecto a la edad media del primer ingreso en prisión.

Cuando se comparan las poblaciones excarceladas los años 1987 y 1997 se destacan las siguientes diferencias: a) La población penitenciaria ha envejecido, ya que la media de edad del primer ingreso en prisión es de 27,8 años en el año 1997, frente a los 25,7 años de la muestra del año 1987; por otro lado, la media de edad en el momento de la excarcelación de la *condemna base* es de 33,4 años en el año 1997, frente a los 30,7 años que tenía la muestra del año 1987.

b) La muestra del presente estudio tiene una carrera delictiva más consolidada, ya que ha aumentado tanto el porcentaje de ingresos previos en prisión (81,5% en el año 1997 frente al 73,6% del año 1987) como el número de causas de la condena base por las cuales ingresan (el 32,7% tenía más de una causa en el año 1997 frente al 22,5% en el año 1987).

c) Ha cambiado el tipo de delito principal por el que se cumple condena, ya que ha disminuido el porcentaje de delitos contra la propiedad (53,7% en el año 1997, frente al 73% del año 1987) y han aumentado los delitos contra la salud pública (22,6% en el año 1997, y 9% en el año 1987) y contra las personas (7,1%, el año 1997, y 5% en el año 1987). Los delitos contra la libertad sexual se han mantenido en proporciones similares (2,8% y 3%, respectivamente).

d) Han salido menos personas en libertad condicional (23,5% frente al 46%).

Las tasas de reincidencia y las diferencias entre grupos

Al finalitzar los 5 años de seguimiento de la muestra objeto del estudio, encontramos que la tasa de reincidencia penitenciaria (porcentaje de sujetos que vuelven a prisión por una causa nueva) es del **37,4%**.

Ahora bien, el porcentaje de retorno a prisión de esta muestra aumenta hasta el 51,8% si sumamos los individuos que reingresan por un delito cometido, con anterioridad a la excarcelación del año 1997.

La tasa de reincidencia penitenciaria empírica, 37,4%, se ha mantenido muy parecida a la que se calculó en el estudio anterior (que era del 37,9% para los excarcelados

Tanmateix, en l'estudi actual, el percentatge de retorn a presó per causes anteriors augmenta significativament en relació amb el del 1987 (un 14,4% l'any 1997, front un 7% l'any 1987). Aquesta dada reforça la idea segons la qual la població reclusa té una carrera delictiva més intensa i està més temps en contacte amb el sistema penitenciari.

Pel que fa al nombre de vegades que els subjectes reincidents han tornat a presó per una causa nova, en el decurs d'aquest període de seguiment, la mitjana de reincidències és de 2,7 vegades. Quant al temps que es triga a reincidir, els que han tornat a presó per una nova causa ho han fet 486 dies després de la seva excarceració (1 any i 4 mesos). Per intervals de temps, no hi ha diferències a destacar entre les dues recerques quant al moment en què es produeix la reincidència.

Quant a les diferències entre grups, es destaquen aquí només les referides a la reincidència penitenciària:

a) Els homes són molt més reincidents (38,2%) que les dones (28,5%).

b) No hi ha diferències quant a la reincidència entre espanyols i estrangers, però sí que hi són quan es diferencien els col·lectius per zones geogràfiques: els magribins (50,8%) i els llatinoamericans (45,2%) són els col·lectius més reincidents, fins i tot més que els espanyols (36,3%), mentre que la resta d'uropeus occidentals informen de les taxes més baixes de reincidència (23,7%).

c) L'activitat delictiva després de l'excarceració de la *condemna base* és directament proporcional a l'activitat delictiva prèvia: són més reincidents els que tenen antecedents penitenciaris amb condemna (51,3%), que els que en tenen sense condemna (27,6%), o els que no tenen antecedents (22,6%). També hi ha importants diferències quant al temps que triguen a reincidir: mentre que els que no tenen antecedents triguen una mitjana de 637,8 dies, els que tenen antecedents amb condemna només en triguen 433,6.

d) Quant al delictiu principal pel qual van estar a la presó en la *condemna base*, els condemnats per delictes contra la propietat són molt més reincidents (36,6%) que la resta: contra la salut pública (16,6%); contra les persones (17,6%), contra la llibertat sexual (22,2%).

e) Entre els reincidents, és major el col·lectiu que va ser excarcerat de la *condemna base* en llibertat definitiva (44,3%) que en llibertat condicional (15,6%). A més, els alliberats en llibertat definitiva són els que reincideixen més vegades (2,95 ingressos posteriors de mitjana enfront 1,67 dels alliberats condicionals), i els que ho fan abans (476,2 dies enfront 702 dies dels alliberats condicionals).

f) L'edat té a veure amb la reincidència: els més joves en entrar per primer cop a presó reincideixen més (44,9% enfront del 26%), tornen abans (462,3 dies enfront 548,4 dies) i són més multireincidents (2,98 delictes de mitjana enfront 2,31 dels més grans). També passa el mateix quant a l'edat d'excarceració: els mes joves en sortir presenten una taxa de reincidència més alta (42,5% front 30,2%) i per més causes (2,97 vegades front 2,27).

La predicció de la reincidència

La recerca proposa una fórmula que permet calcular el risc de reincidència dels interns en funció d'aquelles variables estudiades que obtenen valor predictiu mitjançant l'ús de tècniques estadístiques multivariades. Les variables que resulten significatives per predir la reincidència són: el nombre d'incidentes durant la *condemna base* (més risc de reincidir com més incidents), el tipus d'excarceració (més risc els que surten en llibertat definitiva), l'edat quan el primer ingrés en presó (més risc els que ingressen més joves), el sexe (més risc si són homes), el nombre d'ingressos previs en presó (més risc com més

el año 1987). En el estudio actual, el porcentaje de retorno a prisión por causas anteriores aumenta significativamente respecto al de 1987 (un 14,4% el año 1997, frente a un 7% del año 1987). Este dato refuerza la idea que la población reclusa tiene una carrera delictiva más intensa y está más tiempo en contacto con el sistema penitenciario.

Por lo que se refiere al número de veces que los sujetos reincidentes vuelven a prisión por una causa nueva, en el transcurso de este periodo de seguimiento, la media de reincidencias es de 2,7 veces. Respecto al tiempo que tardan en reincidir, los que han vuelto por una causa nueva lo han hecho una media de 486 días después de su excarcelación (1 año y 4 meses). En cuanto al tiempo que se tarda en reincidir, tomado por intervalos, no hay diferencias a destacar entre las dos investigaciones.

En lo que respecta a las diferencias entre grupos, se destacan sólo las referidas a la reincidencia penitenciaria:

a) Los hombres son más reincidentes (38,2%) que las mujeres (28,5%).

b) No hay diferencias en cuanto a la reincidencia entre españoles y extranjeros, pero sí que se encuentran cuando se detalla por áreas geográficas de procedencia: los magrebinos (50,8%) y los latinoamericanos (45,2%) son los colectivos más reincidentes, bastante más que los españoles (36,3%), mientras que el resto de europeos occidentales informan de las tasas más bajas de reincidencia (23,7%).

c) La actividad delictiva después de la excarcelación de la *condemna base* es directamente proporcional a la actividad delictiva previa: son más reincidentes los que tienen antecedentes penitenciaris con condena (51,3%) que sin condena (27,6%) o los que no tienen antecedentes penitenciaris (22,6%). También hay importantes diferencias en cuanto al tiempo que tardan en reincidir: mientras que los que no tienen antecedentes tardan una media de 637,8 días, los que tienen antecedentes con condena sólo tardan 433,6.

d) En cuanto al delito principal por el que se ha ingresado en prisión en la *condemna base*, los condenados por delitos contra la propiedad son mucho más reincidentes (36,6%) que el resto: contra la salud pública (16,6%); contra las personas (17,6%); o contra la libertad sexual (22,2%).

e) Entre los reincidentes, es mayor el colectivo que fue excarcerado de la *condemna base* en libertad definitiva (44,3%) que en libertad condicional (15,6%); también son los que reinciden más veces (2,95 ingresos posteriores de media, frente al 1,67 de los puestos en libertad condicional) y los que lo hacen antes (476,2 días frente 702 días de los que salieron en libertad condicional).

f) La edad tiene que ver con la reincidencia: los más jóvenes en entrar por primera vez en prisión reinciden más (44,9% frente al 26%), vuelven antes (462,3 días frente 548,4 días) y son más multireincidentes (una media de 2,98 nuevos ingresos *versus* 2,31). También pasa lo mismo respecto a la edad de excarcelación: los más jóvenes en salir presentan una tasa de reincidencia más alta (42,5% *versus* 30,2%) y por más causas (2,97 *versus* 2,27).

La predicció de la reincidència

El estudio propone una fórmula que permite calcular el riesgo de reincidencia de los internos en función de aquellas variables estudiadas que obtienen un valor predictivo mediante el uso de técnicas estadísticas multivariadas. Las variables que resultan significativas para predecir la reincidencia son: el número de incidentes durante la *condemna base* (más riesgo de reincidir cuantos más incidentes), el tipo de excarcelación (más riesgo los que salen en libertad definitiva), la edad el primer ingreso en prisión (más riesgo los que ingresan más jóvenes), el sexo (más riesgo si son hombres), el número de ingresos previos en prisión (más

ingressos previs, els dies d'estada prèvia en presó (més risc com més dies d'estada prèvia), el nombre de causes en la *condemna base* (més risc si hi ha més d'una causa) i el fet d'haver estat ingressat prèviament en presó amb condemna i sense condemna (més risc si es tenen antecedents).

Aquest model predictiu és molt interessant, si bé que caldria millorar-lo incorporant-hi informació sobre determinades variables sociofamiliars i personals que no hem trobat informades en els expedients.

Avaluació de la reincidència dels menors desinternats del centre educatiu L'Alzina⁴ Autors: Antoni J. Forcadell, Clara Camps, Pablo Rivarola i Jordi Pérez

Introducció

La idea de fer aquesta investigació sobre la reincidència dels menors desinternats va ser suggerida per la pròpia direcció del Centre Educatiu L'Alzina i encarregada pel Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada a l'equip que subscriu aquest treball. Aquesta idea responia a la necessitat de comprovar l'eficàcia de diversos programes que s'hi havien endegat recentment. El CE L'Alzina, que fou inaugurat l'any 1986, té l'encàrrec d'executar mesures judicials de llarga durada (superiors a un any) en règim tancat imposades pels jutjats de menors. Però a partir de principis dels anys 90, aquest encàrrec es va ampliar en aplicació de l'article 65 del Codi penal de 1973, que permetia que aquells a qui els fos imputada la comissió d'un delicte als 16 o 17 anys complissin la presó preventiva o la pena de presó en un centre de menors.

El CE L'Alzina, des d'un principi, ha funcionat d'acord a un sistema de fases progressives.

Objectius

- Determinar el grau de reincidència dels joves que són desinternats del CE L'Alzina.
- Determinar el grau d'efectivitat dels programes educatius de tractament sobre la reincidència.
- Determinar la relació entre diferents factors (sòciofamiliars, de comportament previ a l'internament, individuals i de comportament dins del centre) i la reincidència.

Metodologia

La reincidència es va mesurar mitjançant dos indicadors:

- Reincidència general: es considera que un subjecte ha reincidit si posteriorment a la data de desinternament del seu primer ingrés al CE L'Alzina ha estat ingressat a la presó o a un centre de menors de règim tancat, o li ha estat imposada una mesura de la jurisdicció de menors cautelar o definitiva, o una mesura penal alternativa de la jurisdicció d'adults, o ha estat demanat per part del fiscal de menors un informe d'assessorament tècnic sobre aquest subjecte.
- Reincidència greu als 17 mesos del desinternament: es considera que un subjecte ha reincidit de manera greu si posteriorment a la data de desinternament del seu primer ingrés al CE L'Alzina ha estat ingressat a la presó o a un centre de menors de règim tancat.

Es van seleccionar una sèrie de variables que, segons la bibliografia, podien estar relacionades amb la reincidència, entre elles els programes educatius i de tractament duts a terme al Centre. Finalment, es van recollir 39 variables agrupades dins dels següents apartats:

⁴ Document <http://www.gencat.net/justicia/cejfe/investiga.htm#publipdf>. Barcelona: CEJFE 2004

riesgo cuantos más ingresos previos, los días de estancia previa en prisión (más riesgo cuantos más días de estancia previa), el número de causas de la *condemna base* (más riesgo si hay más de una causa) y el hecho de haber estado ingresado previamente en prisión con condena y sin condena (más riesgo si se tienen antecedentes).

Este modelo predictivo es muy interesante, si bien será necesario mejorarlo incorporando información sobre determinadas variables sociofamiliares y personales que no hemos encontrado informadas en los expedientes.

Evaluación de la reincidencia de los menores desinternados del centro educativo L'Alzina⁴. Autores: Antoni J. Forcadell, Clara Camps, Pablo Rivarola y Jordi Pérez

Introducción

La idea de realizar esta investigación sobre la reincidencia de los menores desinternados fue sugerida por la propia dirección del Centro Educativo L'Alzina y encargada por el Centro de Estudios Jurídicos y Formación Especializada al equipo que suscribe este estudio. Se respondía a la necesidad de comprobar la eficacia de diversos programas que se habían puesto en marcha recientemente en dicho Centro. El CE L'Alzina, que fue inaugurado en el año 1986, tiene el encargo de ejecutar medidas judiciales de larga duración (superiores al año) en régimen cerrado, impuestas por los juzgados de menores. Pero a partir de los años 90, este encargo se amplió con la aplicación del artículo 65 del Código penal de 1973, que permitió que aquellas personas a las que les fuese imputado un delito cometido con 16 o 17 años, cumplieren la prisión preventiva o la pena de prisión en un centro de menores.

El CE L'Alzina ha funcionado desde un principio de acuerdo a un sistema de fases progresivas.

Objetivos

- Determinar el grado de reincidencia de los jóvenes que son desinternados del CE L'Alzina.
- Determinar el grado de efectividad de los programas educativos de tratamiento, sobre la reincidencia.
- Determinar la relación entre diferentes factores (sociofamiliares, de comportamiento previo al internamiento, individuales y de comportamiento dentro del centro) y la reincidencia.

Metodología

La reincidencia se midió mediante dos indicadores:

- Reincidencia general: se considera que un sujeto ha reincidido si posteriormente a la fecha de desinternamiento de su primer ingreso en el CE L'Alzina ha ingresado nuevamente en prisión o en un centro de menores de régimen cerrado, o le ha sido impuesta una medida de la jurisdicción de menores cautelar o definitiva, o una medida penal alternativa de la jurisdicción de adultos, o bien el fiscal de menores ha pedido un informe de asesoramiento técnico sobre este sujeto.
- Reincidencia grave a los 17 meses del desinternamiento: se considera que un sujeto ha reincidido de manera grave si posteriormente a la fecha de desinternamiento de su primer ingreso en el CE L'Alzina ha estado ingresado en prisión o en un centro de menores de régimen cerrado.

Se seleccionaron una serie de variables que, según la bibliografía, podían estar relacionadas con la reincidencia, entre ellas los programas educativos y de tratamiento llevados a cabo en el Centro. Finalmente, se recogieron 39 variables agrupadas dentro de los siguientes apartados:

⁴ Documento <http://www.gencat.net/justicia/cejfe/investiga.htm#publipdf>. Barcelona: CEJFE 2004

1. Conducta prèvia a l'internament
2. Variables sòciofamiliars prèvies a l'internament
3. Variables individuals
4. Conducta durant l'internament
5. Variables de la intervenció
6. Altres
7. Variable metodològica

Per fer l'estudi es van escollir tots els adolescents que, havent estat internats per primer cop en el Centre Educatiu l'Alzina des de la data en què es va obrir, van ser desinternats abans del 1 de juliol de 1999 (havent-se produït el primer desinternament el 25-3-86). Van ser exclosos els 42 joves d'altres comunitats autònomes; 6 immigrants en situació administrativa irregular; 1 mort al llarg de l'internament; 1 mort als dos mesos del desinternament; 1 noia; 1 jove que només estigué un dia; 7 joves traslladats des d'un altre centre per a una breu estada; els traslladats a presó des del CE L'Alzina (6 per conflictivitat en el centre, 1 per haver fet el delictes amb 18 anys i 1 a petició pròpia); i, finalment, 3 joves que no es van localitzar en la base de dades de la Direcció General de Justícia Juvenil ni en la de la Secretaria de Serveis Penitenciaris, Rehabilitació i Justícia Juvenil. Així, la mostra va quedar constituïda per 224 subjectes.

Resultats

Es va trobar un índex de reincidència general del 77%, i de reincidència greu als 17 mesos de seguiment del 31%. Pel que fa a les variables relacionades amb la reincidència, els resultats mostren que havien reincidit significativament més els subjectes que:

- Havien fet delictes contra la propietat*
- L'expedient a justícia juvenil estava obert a una edat primerenca*
- Havien estat ingressats per primer cop més joves
- Consumien drogues diferents del haixix o l'alcohol
- No havien fet mai activitats de lleure organitzades
- Els ingressos familiars eren insuficients
- En el seu nucli familiar hi havia algun membre amb conductes inadaptades
- Només tenien amics dissocials*
- S'havien desinternat del Centre més joves
- Tenien més baix nivell intel·lectual*
- Havien fet alguna fugida del Centre
- Havien estat més cops al grup especial o grup de compliment de sancions
- Havien estat jutjats per la jurisdicció de menors
- No havien fet el programa de competència psicosocial* (L'asterisc indica les variables que van obtenir relacions més consistents amb la reincidència).

També es va trobar que com més ampli era el període de seguiment major era la reincidència general; i, en canvi, la relació contrària pel que fa a la reincidència greu als 17 mesos.

Quant als índexs de reincidència, les dades de reincidència del nostre estudi són similars o lleugerament més baixes que les obtingudes en altres estudis fets amb mostres semblants (Redondo *et al.*, 1993; Escofet i Pérez, 1994; Funes *et al.*, 1996; Benda *et al.*, 2001).

Respecte a les variables associades amb la reincidència, sobta el fet que apareguin poques variables amb una relació significativa amb la reincidència. L'explicació podria ser el fet que es tracta d'una mostra molt homogènia.

Aquest fet és especialment sorprenent quan ens referim a variables relacionades amb la conducta dels interns durant l'internament. A la literatura científica, la relació entre la conducta dels interns durant l'internament i la

1. Conducta previa al internamiento
2. Variables sociofamiliares previas al internamiento
- 3 Variables individuales
4. Conducta durante el internamiento
5. Variables de la intervención
6. Otras
7. Variable metodológica

Para realizar el estudio se escogieron todos los adolescentes que, habiendo estado internados por primera vez en el CE L'Alzina desde la fecha de apertura, fueron desinternados antes del 1 de julio de 1999 (el primer desinternamiento se produjo el 25.3.86). Se excluyeron 42 jóvenes provenientes de otras comunidades autónomas; 6 inmigrantes en situación administrativa irregular; 1 fallecido a lo largo del internamiento; 1 fallecido a los dos meses del desinternamiento; 1 chica; 1 joven que sólo estuvo un día; 7 jóvenes trasladados a otro centro para una breve estancia, los trasladados a prisión desde el CE L'Alzina (6 por conflictividad en el centro, 1 por haber cumplido el delito con 18 años y 1 a petición propia); y, finalmente, 3 jóvenes que no se localizaron en la base de datos de la Dirección General de Justicia Juvenil ni en la de la Secretaría de Servicios Penitenciarios, Rehabilitación y Justicia Juvenil. Así, la muestra quedó formada por 224 sujetos.

Resultados

Se encontró un índice de reincidencia general del 77%, y de reincidencia grave a los 17 meses de seguimiento del 31%. Respecto a las variables relacionadas con la reincidencia, los resultados muestran que habían reincidido significativamente más los sujetos que:

- Habían cometido delitos contra la propiedad *
- El expediente en Justicia Juvenil había sido abierto en una edad temprana*
- Habían ingresado por primera vez más jóvenes
- Consumían drogas diferentes del hachís o el alcohol
- No habían realizado nunca actividades lúdicas organizadas
- Los ingresos familiares eran insuficientes
- En su núcleo familiar había algún miembro con conductas inadaptadas.
- Sólo tenían amigos disociales*
- Se habían desinternado del Centro a una edad más temprana.
- Tenían más bajo nivel intelectual*
- Habían protagonizado alguna fuga del centro
- Habían estado más veces en el grupo de sanción
- Habían sido juzgados por la jurisdicción de menores
- No habían realizado el programa de competencia psicosocial*

(El asterisco indica las variables con las que se obtuvo relaciones más consistentes con la reincidencia).

También se encontró que cuanto más amplio era el período de seguimiento mayor era la reincidencia general, y la relación contraria respecto a la reincidencia grave a los 17 meses.

En lo que respecta a los índices de reincidencia, los datos de este estudio son similares o ligeramente más bajos que los obtenidos en otros estudios realizados con muestras similares (Redondo *et al.*, 1993; Escofet y Pérez, 1994; Funes *et al.*, 1996; Benda *et al.*, 2001).

En relación con las variables asociadas con la reincidencia, resulta chocante que aparezcan pocas variables con una relación significativa. La explicación podría estar en el hecho de que se trata de una muestra muy homogénea. Este hecho es especialmente sorprendente cuando nos referimos a la conducta de los sujetos durante el internamiento. En la literatura científica, la relación entre la conducta durante el internamiento y la reincidencia ha sido

reincidència ha estat molt patent. En canvi, en el nostre estudi només apareixen associades amb la reincidència, i de manera feble, les fugides i el nombre de cops que l'intern ha estat al grup especial o de compliment de sancions.

Són dos els aspectes que més es poden destacar d'aquests resultats: en primer lloc, la consistència de l'associació entre el nivell intel·lectual i la reincidència. Aquests resultats confirmen la relació positiva entre nivell intel·lectual i adaptació rehabilitada que ja s'havia posat en evidència en tres estudis locals (Miranda, 1998; Forcadell, 1998; Ardil, 1999).

En segon lloc, el fet que la participació en el programa de competència psicossocial es va associar significativament amb taxes de reincidència més baixes tant per la reincidència general com per la greu als 17 mesos. Es tracta de reduccions de la reincidència molt importants, de quasi bé 30 punts. Per tant, podem afirmar que hi ha una relació positiva entre fer el programa de competència psicossocial i taxes baixes de reincidència, fet que permet l'optimisme en relació amb la rehabilitació de delinqüents amb alt risc de reincidència, com els que estan internats en el Centre Educatiu L'Alzina. Això és totalment coincident amb majoria d'estudis sobre rehabilitació de delinqüents (Redondo *et al.*, 1997).

Creiem que aquests resultats comporten implicacions importants pel que fa a l'assessorament a la instància judicial, la intervenció educativa i la investigació.

Pel que fa a la intervenció educativa, els resultats són clars en mostrar que aquesta ha d'adreçar-se especialment a millorar la competència psicossocial dels interns, a l'abordatge de la problemàtica del consum de drogues i a afavorir que estableixin amistats de caire prosocial.

El fet que actualment això no sigui així és un dèficit important que es dona des de fa anys a Catalunya en els programes d'intervenció educativa amb delinqüents juvenils reincidents, tant en centres com en medi obert. Sortosament, en el Centre Educatiu L'Alzina sí que s'estan aplicant de manera sistemàtica programes amb aquesta orientació des de fa set anys.

muy patente. En cambio, en este estudio sólo aparecen asociadas con la reincidencia, y de manera muy débil, las fugas y el número de veces que el interno ha estado en el grupo especial o de cumplimiento de sanciones.

Son dos los aspectos que más se pueden destacar de estos resultados: en primer lugar, la asociación consistente entre el nivel intelectual y la reincidencia. Estos resultados confirman la relación positiva entre nivel intelectual y adaptación rehabilitada que ya se había puesto en evidencia en tres estudios locales (Miranda, 1998; Forcadell, 1998; Ardil, 1999). En segundo lugar, el hecho de que la participación en el programa de competencia psicossocial se asocia significativamente con tasas de reincidencia más bajas tanto en la reincidencia general como en la más grave a los 17 meses. Se trata de reducciones de la reincidencia muy importantes, de casi 30 puntos. Por tanto, se puede afirmar que hay una relación positiva entre la realización del programa de competencia psicossocial y las tasas bajas de reincidencia, hecho que permite ser optimistas en relación a la rehabilitación de delincuentes con alto riesgo de reincidencia como los que se encuentran internados en el *Centro Educativo L'Alzina*. Esta constatación es totalmente coincidente con la mayoría de estudios sobre rehabilitación de delincuentes (Redondo *et al.*, 1997).

Creemos que estos resultados conllevan importantes implicaciones por lo que respecta al asesoramiento a las instancias judiciales, la intervención educativa y la investigación. En lo que respecta a la intervención educativa, los resultados son claros en mostrar que la intervención ha de dirigirse especialmente a mejorar la competencia psicossocial de los internos, al abordaje de la problemática del consumo de drogas y a favorecer que se establezcan amistades de perfil prosocial.

El hecho que actualmente esto no sea así es un importante déficit que se da desde hace años en Cataluña en los programas de intervención educativa con delincuentes juveniles reincidentes, tanto en centros como en medio abierto. Afortunadamente, en el *Centro Educativo L'Alzina* sí se están aplicando de manera sistemática programas con esta orientación desde hace siete años.

Butlletins. Invesbreu publicats

- 1 *Immigrants i criminalitat a Europa. Els exemples d'Alemanya i Espanya.* Gener 1995
- 2 *La preso pública de Barcelona durant l'etapa isabelina / La casa de correcció de Barcelona (1836-1856).* Gener 1998.
- 3 *El cost de la justícia penal. Privació de llibertat i alternatives.* Febrer 1998.
- 4 *El nen abusat sexualment com a testimoni / Els delictes contra la llibertat sexual relacionats amb menors.* Març 1998.
- 5 *Intel·ligència i personalitat en el procés rehabilitador del delinqüent.* Maig 1998.
- 6 *Salut i presó.* Octubre 1998.
- 7 *La premsa envers la violència juvenil i la presó.* Novembre 1998.
- 8 *El tractament dels agressors sexuals.* Febrer 1999.
- 9 *La victimització a Catalunya l'any 1996.* Abril 1999.
- 10 *Programes aplicats de psicologia comunitària amb personal penitenciari.* Juny 1999.
- 11 *Justícia juvenil: inserció laboral i mesures en medi obert.* Octubre 1999.
- 12 *Reincidència i delinqüència juvenil.* Novembre 1999.
- 13 *Violència domèstica.* Desembre 1999.
- 14 *L'estat de l'adopció a Catalunya (1998-1999).*
- 15 *Maltractaments infantils a Catalunya.* Juny 2000
- 16 *Presó i dones. La incidència dels programes motivacionals en la conducta social. Un estudi evolutiu (1988-2000) a la presó de dones de Barcelona.* Setembre 2000
- 17 *Avaluació d'un programa de tractament per a joves violents.* Novembre 2000
- 18 *Avaluació de l'efectivitat dels programes de tractament amb delinqüents a Europa.* Gener 2001
- 19 *La victimització a Catalunya l'any 1999.* Maig 2001
- 20 *L'arrest de cap de setmana a Catalunya (1996-2000)*
- 21 *Addictes a les drogues i reincidència en el delictes*
- 22 *Maltractaments físics greus a nadons i menors de quatre anys ingressats en centres d'acolliment*
- 23 *Intervenció institucional. Elements per a l'anàlisi en menors infractors o en risc*
- 24 *Els menors estrangers indocumentats no acompanyats (MEINA)*
- 25 *La medició penal*

Edició i producció: **Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada**
Roger de Flor, 196
Tel. 93 207 31 14
Fax 93 207 67 47
cejfe.dji@gencat.net

Tiratge: 2.500 exemplars

ISSN: 1138-5014
Dip. legal: B-1482-1998